

УЧАСТЬ ЖІНОЦТВА В УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ НАРИС

В статті під кутом зору історіографії розглядаються місце і роль жіноцтва в боротьбі українського народу за національну незалежність, яка тривала понад три с половиною століття. Більшість дослідників підкреслюють, що жіночий рух виник на хвилі національного відродження за умов бездержавності, тому пріоритетне місце в ньому посідали національно-визвольні змагання.

Ключові слова: історіографія, жіночий рух, український народ, незалежність, відродження, бездержавність, національно-визвольні змагання.

В статье под углом зрения историографии рассматривается место и роль женщин в борьбе украинского народа за национальную независимость, которая продолжалась более трех с половиной столетий. Большинство исследователей подчеркивают, что женское движение возникло на волне национального возрождения в условиях отсутствия государственности, поэтому приоритетное место в нем занимала национально-освободительная борьба.

Ключевые слова: историография, женское движение, украинский народ, независимость, возрождение, национально-освободительная борьба.

From a historiographic standpoint, the article reviews the place and role of women in the struggle of Ukrainian people for the national independence, that continued over 3,5 centuries. The majority of researchers emphasize, that the women's movement has arisen on a wave of national revival in conditions of absence of statehood, therefore the priority place in him was borrowed with national-liberation struggle.

Key words: a historiography, a women's movement, Ukrainian people, independence, revival, national-liberation struggle.

Український народ пройшов довгий і складний шлях до своєї держави. З моменту її утворення наукова громадськість активно виявляє пошану до тих, хто боровся за свободу Батьківщини. У сучасній історіографії помітний значний інтерес до історії національно-визвольних змагань українства на різних етапах і проти різних опозиційних сил. Проте роль жіноцтва у таких працях практично ніколи не розглядається, хоча заслуговує на увагу. Як зазначала дослідниця з діаспори Дарія Рихтицька: «Про героїчність жінки, а зокрема української, можна говорити у двох аспектах: героїзм одноразового вияву в обличчі смерті на полі бою... а є також героїство буднів, у яких наші жінки відзначаються небувалою силою витримки та посвяти...» [1]. Історичні розвідки про значення жіночих зусиль у національно-визвольній боротьбі почали з'являтися у Великій Україні тільки з початку 1990-х років.

Пропонована до уваги студія являє собою спробу дати історіографічний нарис сучасним досягненням на цьому шляху.

Про участь жінок України в національно-визвольній боротьбі українського народу 1648-1654 рр. проти польських магнатів і шляхти йшлося у виступі В.А. Стокяло на одеській конференції 1994 р. [2]. Проте не можна сказати, що зміст хоча б скільки-небудь розкривав заявлену тему. За першим реченням: «В національно-визвольній боротьбі українського народу 1648-1654 рр. проти польських панів немало заслуг належить українським жінкам-козачкам, селянкам, мешканкам міст України» буквально два слова про те, що вони, збираючи своїх чоловіків «у небезпечну дорогу», ділилися сімейними запасами продовольства, а потім разом із сім'ями тікали у ліси або слідували в обозі за озброєними загонами козаків. Практично увесь матеріал є переказом трилогії українського

письменника М. Старицького «Богдан Хмельницький». Дивно, що літературний твір використовується в якості історичного джерела, аби стверджувати, що у боротьбі проти поляків діяли озброєні жіночі загони, давати характеристики одній з отаманш на підставі вигаданого літературного персонажу. Більша частина виступу присвячена опису долі Ганни Золотаренко – третьої дружини Богдана Хмельницького, знов-таки на підставі твору М. Старицького. Тобто тему означено, але не має історичного дослідження. Разом із тим, якщо підійти з іншого боку, перспективною була б студія про жінок, близьких до Гетьмана та їх вплив на його діяльність. Особливо це стосується пані Гелени (Мотрони) та кривд, нанесених Данилом Чаплинським, а також ролі Ганни Золотаренко на останньому етапі життя Б. Хмельницького, коли вона часом вела за нього справи і підписувала деякі документи. В цілому, що стосується участі жінок у національно-визвольній боротьбі того періоду, то вона залишається практично недослідженою, хоча можна зустріти поодинокі згадування про їхні героїчні вчинки. Наприклад, про Олену Завистну (Зависну) – героїню оборони від поляків міста-фортеці Буші. Коли її чоловік вирішив скласти зброю, оскільки більшість захисників загинула, а польське військо увірвалося на укріплення, жінка, палко кохаючи свого чоловіка, не вибачила йому зради. Власноруч убивши його, підпалила пороховий погреб. Від вибуху загинула сама, а з нею – багато ворогів [3]. Сестра волинського полковника Івана Донця стала кавалеристкою, не приховуючи своєї жіночої статі. Всю кампанію 1649 р. на Волині проти польських військ вона провела в боях, надихаючи своїм прикладом навіть досвідчених козаків [4]. Історики, якщо й згадують про жіноцтво о тій порі, то підкреслюють роль Берегині, яка сама поралася по господарству і давала раду дітям, таким чином готуючи нових борців, вихованих у національних традиціях.

Боротьба за національне визволення посилилася наприкінці XIX – на початку XX ст. Сучасні історики пишуть про те, що жіноча участь знайшла своє втілення у літературній і громадській діяльності – від участі в жіночих організаціях та інших політичних партіях до боротьби із зброєю в руках в лавах січових стрільців [5]. Особливо виділяється період 1918-1920 рр., коли Україна на короткий час набула державності [6]. Але в цілому проблемі участі жіноцтва в українському національному русі XIX – початку XX ст. належної уваги досі не приділено. Про це пише Л. Петришина у розділі «Гендерні тенденції українського національного руху XIX – початку XX століть» [7], призначеному «заповнити існуючу прогалину, показати вплив так званого «жіночого питання» на ідейне збагачення українського національного руху». Знайомство із змістом публікації показує перебільшення намірів над їх практичною реалізацією. Авторка

обходить мовчанням участь українського жіноцтва у революційних подіях, в яких теж боролися за визволення, проте один табір прагнув національної незалежності, а другий – соціальної, тобто від класової експлуатації, однак у межах «єдиної і неділимої». Так само оминається участь жінок у громадянській і Другій світових війнах. Треба зазначити, що названим проблемам інші дослідники приділили досить суттєву увагу, проте відповідна історіографічна розвідка – це тема окремих студій.

На сучасному етапі вітчизняними істориками потужно розробляється тема боротьби проти тоталітаризму в Україні. Що стосується участі в ній жіноцтва, то це питання поки що розроблено значно менше. Ті нечисленні публікації, що виявлено, показують, що проблема розглядається у певних хронологічних межах: 1930-ті роки, 40-50-ті і 60-80-ті. Згадується, що на процесі СВУ у 1930 р. мужньо поводи́ла себе письменниця і громадський діяч Людмила Старицька-Черняхівська [8]. Зазнали репресій представниці інтелігенції – носія української ідеї. За радянським кордоном видатна організаторка українського жіночого руху Мілена Рудницька вела свою боротьбу, що наголошується, зокрема, у виступі О. Красівського [9].

Особливо складним був період 40-х років, час Другої світової війни, коли за свободу билися з двома потужними ворогами. Радянські жінки взяли участь у захисті завоювань соціалізму, у визволенні України від німецьких окупантів. Жінки Західної України в лавах ОУН-УПА разом із чоловіками боролися проти фашизму і більшовизму, що висвітлюється у низці праць сучасних істориків [10]. Найбільш активна у цьому плані Леся Онишко вказує, що участь молодих українок в Організації українських націоналістів була започаткована ще до війни, оскільки вони не могли виносити утисків з боку польської влади, переслідувань українців, приниження їхньої національної гідності [11]. Тобто вона погоджується із твердженням відомої американської дослідниці історії українського жіноцтва Марти Богачевської-Хом'як про те, що у 20-30-х роках минулого століття молоді українки прагнули долучитися до боротьби за незалежність своєї держави, бо почувалися дискримінованими не як жінки, а як українки [12]. Потім спротив був спрямований проти радянської влади, яка прийшла на західноукраїнські землі у 1939 р. Пізніше боротьба йшла на два фронти. На основі зібраного матеріалу Л. Онишко показує, що завдяки психологічним особливостям, активній громадській позиції, відповідальному ставленню до праці, жінки посіли визначне місце в роботі політико-освітньо-виховній референтури, підпільного Українського Червоного Хреста, служби зв'язку ОУН. Вони вели активну пропагандистську роботу, працювали у розвідці, були вірними і надійними подругами своїх чоловіків-повстанців.

Причому, як зазначає Іван Крайній, в УПА жінок уберігали від участі у бойових діях (на відміну від радянської армії), вони виконували лише допоміжні функції. За зброю їм доводилося братися у виняткових випадках: відстрілюючись від переслідувачів чи приставляючи пістолет до скроні, аби не потрапити в полон [13].

Часом оповідь про жінок – учасниць національно-визвольної боротьби тих років відзначається особливою емоційністю, як це має місце у Дарії Рихтицької. Проте, можна висловити думку, що однією з вад вітчизняної історіографії є відірваність від мікроісторії з її увагою до життя простої людини, сповненого різноманітних обставин і переживань. Частково цей недолік перекивається виданням спогадів учасників подій, як наприклад, мемуарів Марії Савчин, яка перебувала у підпіллі понад дев'ять років (1944-1953 рр.) [14], а також інших жінок, які вирили, що їх боротьба не була марною, а стала фундаментом незалежної України [15]. Свою роль відіграють праці істориків, присвячених висвітленню життя та боротьби видатних дочок України. Окремі праці присвячені Людмилі Старицькій-Черняхівській [16], Надії Суворцевій [17], Ользі Басараб [18], Катерині Зарицькій [19], Олені Телізі [20]. Також видані книги, в яких йдеться про багатьох інших подвижниць українських національно-визвольних змагань [21]. Серед них переважають праці документально-публіцистичного плану, як, наприклад, книга Дмитра Юсипа «Корона і вінок терновий». Подібні студії є дуже важливими у справі патріотичного виховання молоді.

Багато з жінок, які боролися за національне визволення України, зазнали репресій, стали політв'язнями. Хоча по це й вийшли декілька публікацій [22], проте фундаментального дослідження поки немає. Тема могла б бути розкрита по багатьом аспектам не тільки політичної, а й соціальної історії, історії культури, ментальностей і, звичайно, жіночих студій. До недостатньо вивчених відноситься проблема руху шістдесятників і дисидентів в Україні в цілому, і участі в ньому жінок, зокрема, хоча поодинокі розвідки наявні [23]. Особливо цінною можна вважати статтю Ольги Самборської, в якій показана не тільки доля політв'язнених жінок, а й тих, хто залишався до певного часу на волі і намагався підтримати своїх рідних, знайомих і незнайомих, тих, хто перебував за ґратами або у психлікарні. Жінки брали участь у правозахисній діяльності, у роботі Української Гельсінської групи, намагалися привернути увагу світової громадськості до порушення прав людини в Україні, а це руйнувало образ найпередовішого суспільства «найвищої демократії».

Матерів і дружин політв'язнів інколи порівнюють з дружинами декабристів, і це ще питання: кому було важче. Адже декабристки боролися за визволення усього народу і скинення влади, а тільки підтримували своїх чоловіків. Українки ж відважилися на речі серйозніші і небезпечніші, чим зумовлювали постійне переслідування і навіть репресії проти самих себе. За часів «боротьби проти українського буржуазного націоналізму» вони продовжували справу збереження національного духу і формування національної свідомості, тобто вели роботу, що «підривала основи існуючого ладу».

Роль жіноцтва у формуванні національної свідомості є важливою темою, яку не залишали своєю увагою автори з діаспори [24], а ще більше вона стала притягати дослідницький інтерес в Україні з того часу, коли про це відкрито стало можна говорити. З цього приводу висловилися І. Дейнега, О. Кривоший, О. Луценко і В. Луценко, Т. Старченко, О. Шевченко [25] та інші. Якщо коротко, то головна ідея: саме жінка є відповідальною за збереження національної свідомості, в цьому її високе призначення і велика відповідальність, бо вона – Мати і має готувати свідомих українців. Однак не може не постати питання: чому ж останні не виявляють свою свідомість у зміцненні національної держави, яка має забезпечити існування і розвиток усього українства? Де відбувається збій, що раз по разу виявляє себе в історичних подіях і нинішніх кризах? Можливо, тут є що дослідити не тільки історикам, але й фахівцям з історичної психології.

У суспільно-політичному житті України вже століття з чвертю, від появи перших власних організацій, значну роль відіграє жіночий рух. Більшість його дослідників підкреслюють, що він виник на хвилі національного відродження за умов бездержавності, тому пріоритетне місце в ньому посідали національно-визвольні змагання. Від початку яскраво виявилось його національне спрямування, особливо у західноукраїнських землях. Як писала М. Крушельницька: «Новий тип відродженої, вільної жінки, що працею своїх рук здобуває собі і своїм дітям можливість життя, не злякається матеріальної нужди. Свою освіту, своє знання й усе своє життя віддасть для добра загалу в ім'я великої ідеї відродження нації» [26]. На сучасному етапі жіночі організації продовжують традиції, закладені Наталією Кобринською, Оленою Доброграєвою, Міленою Рудницькою та багатьма іншими жінками, які доклали зусиль для об'єднання жінок заради визволення України, вбачаючи у цьому запоруку власного визволення. Досвід попередніх поколінь має усвідомлюватися із врахуванням новітніх умов розвитку країни і світу, в яких провідними тенденціями є прагнення до незалежності та демократії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рихтицька Д. Українська жінка в дзеркалі життя і боротьби // *Визвольний шлях*. – 1996. – Кн. 5. – С. 518.
2. Стокяло В.А. Об участии женщин Украины в национально-освободительной борьбе украинского народа 1648-1654 гг. против польских магнатов и шляхты // *Україні: історія і сучасність: Міжнар. наук.-метод. конф. (Одеса, жовтень 1994 р.)*. Тези доповідей. – К.: ІСДО, 1994. – С. 72-75.
3. Кузьменко-Гребінська С. Українська жінка – через століття // *Слово і час*. – 1997. – № 2. – С. 60; Кугутяк М. Відвага й енергія лицаря // Юсип Д. Корона і вінок терновий: Жінки в історії України. – Івано-Франківськ: «Сіверсія» – «Галичина», 1998. – С. 8; Емансипація по-козацьки, або Місце жінки в роки січової демократичної державності // http://www.kozatstvo.org.ua/uk_u.php?d=a&i=220.
4. Емансипація по-козацьки, або Місце жінки в роки січової демократичної державності // http://www.kozatstvo.org.ua/uk_u.php?d=a&i=220.
5. Корміч А.І., Корміч Л.І. Жінки у визвольних змаганнях в Україні на початку ХХ ст. // *Жіночий рух в Україні*. – С. 83-85; Петришина Л.В. Жінки України в національному русі (XIX – поч. ХХ ст.) // *Актуальні проблеми держави і права*. – 2003. – Вип.18. – С. 428-431; Лінія найбільшого опору (роль жіноцтва у національно-визвольних змаганнях українського народу кінця ХІХ-ХХ століття / [заг. ред. І. Стойняк]. – К.: Українська видавнича спілка, 2008. – 108 с.
6. Девоссер-Вітошинська С. Участь жіноцтва у визвольних змаганнях 1918-1920 рр. // *Новий шлях*. – 1981. – 14 березня. – С. 12-15; Петришина Л.В. Жінка в національно-державному відродженні України (1917-1918 рр.) // *Актуальні проблеми політики*. – 2003. – Вип. 6. – С. 424-433.
7. Петришина Л. Гендерні тенденції українського національного руху ХІХ – початку ХХ століть // *Пошуки гендерної паритетності: український контекст* / [упоряд. і загал. ред. І. Грабовська. – Ніжин: Вид-во НДУ ім. М. Гоголя, МС Міланік, 2007. – С. 25-32.
8. Болаболъченко А. Кривавий верлібр: Про кримінальну справу і трагічну долю Л.М. Старицької-Черняхівської // *Вітчизна*. – 1990. – № 11. – С. 112-119; Рихтицька Д. У поклони українській жінці-героїні // *Визвольний шлях*. – 1996. – Кн.3. – С. 265; Її ж. Українська жінка в дзеркалі життя і боротьби. – С. 524.
9. Красівський О. Мілена Рудницька у національно-визвольному русі Західної у 20-30-х рр. ХХ ст. // *Жіночий рух в Україні*. – С. 138-140.
10. Ковалюк Р.Т. Участь жінок у національно-визвольному русі 40-х років в Україні // *Жіночий рух в Україні*. – С. 99-101; Рихтицька Д. У поклони українській жінці-героїні. – С. 265-268; Онишко Л. Роль жіноцтва в національно-визвольному русі середини ХХ ст. // *Визвольний шлях*. – 2002. – Ч. 10. – С. 64-75; Її ж. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ століття // *Український визвольний рух*. – 2004. – Зб. 3. – С. 30-38; Крайній І. Жіночі обличчя ОУН-УПА // <http://www.oun-upa.org.ua/articles/um02.html>.
11. Онишко Л. Роль жінки в українському національно-визвольному русі середини ХХ ст. – С. 30.
12. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України. 1884-1939. – К.: Либідь, 1995 – С. 266.
13. Крайній І. Жіночі обличчя ОУН-УПА.
14. Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки – учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. – К.: Смолоскип, 2003. – 546 с.
15. Немирівська Т. Боротьба жіноцтва за Україну: Спогади // *Сіверянський літопис*. – 2005. – № 2-3. – С. 62-66; Когут Б. Оповіді каторжанки Мирослави Пелех. – Л., 2008. – 192 с.
16. Хорунжий Ю. Людям мила: Оповіді про Людмилу Старицьку-Черняхівську та щойно знайдена ще не надрукована її поема «Великих похорон». – Б.М. Додаток до часопису Всеукраїнського Товариства політв'язнів та репресованих «Зона», 1999. – 52 с.
17. Плющ Л. Пам'яті Надії Суровцевої // *Сучасність*. – 1985. – № 12. – С. 84-90; Коцюбинська М. Кілька штрихів до силуету Надії Суровцевої // *Київ*. – 1990. – № 10. – С. 70-71; Хорунжий Ю. Зв'язкова покоління / Ю. Хорунжий // *Київ*. – 2003. – № 6. – С. 137-147.
18. Миронець Н. Ольга Басараб та її роль у національно-визвольній боротьбі українського народу // *Жінки України: історія, сучасність та погляд у майбутнє: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 4-5 листопада 1995 р.)*. – Дніпропетровськ: ЗАТ Вид-во «Поліграфіст», 1996. – С. 17-21; Лялька Я.С. Літопис нескореної України. Кн. 5. Ольга Басараб та її доба: документи, матеріали, спогади, біографічні нариси – Л.: Галицька видавнича спілка, 2007. – 1248 с.
19. Онишко Л. Катерина Зарицька. Молитва до сина / Леся Онишко. – Л., 2002; Її ж. Її ж. Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі (30-ті – 40 роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Л.В. Онишко. – Л., 2006. – 20 с.; Її ж. «Нам сонце всміхалось крізь ржаві грати...» Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі // *Літопис Української Повстанської Армії*. Бібліотека. Том 8. – Торонто – Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2007. – 912 с.
20. Червак Б. Олена Теліга. Життя і творчість – К., 1997; Олена Теліга: громадське і духовне поклонання жінки: матеріали наук. конф. – К., 1998; Миронець Н. Біографічний нарис «І злитися знову зі своїм народом» / Надія Миронець // *Теліга О. О краю мій... Твори, документи, бібліографічний нарис* / Олена Теліга. – 2-е вид. випр. і доп. – К., 2006. – 360 с.; Фігурний Ю. Жанна Д'Арк української поезії – К.: НДУ, 2007. – 40 с.
21. Юсип Д. Корона і вінок терновий. Жінки в історії України. Художньо-документальні студії / Дмитро Юсип. – Івано-Франківськ: «Сіверсія» – «Галичина», 1998. – 190 с.; Літопис Голготи України. Т. 4. Славні дочки України. Русі. – Л.: «Споллом», 1999. – 1006 с.; «Лінія найбільшого опору» (Роль жіноцтва у національно-визвольних змаганнях українського народу кінця ХІХ – ХХ століття). Публіцистично-біографічне видання / [під загал. ред. І. Стойняк]. – К.: видавнича спілка, 2008. – 108 с.

22. Гулько Я. Жіночі долі – пісня українська (про долю української жінки, що перебувала в сталінських таборах) // Людина і світ. – 1991. – № 8; Моравська Л.В. Жінки-політв'язні // Жіночий рух в Україні. – С. 96-97; Кузьменко-Гребінська С. Українська жінка – через століття; Нескорена Березина. Жертви московського комуністичного терору ХХ століття / [упоряд. Б. Гордасевич]. – Торонто – Львів, 2002. – 460 с.
23. Цебенко І.М. Жінка і український самвидав // Жіночий рух в Україні – С. 105-106; Кумбарго В. Жіноча інтелігенція України в публіцистиці Є. Сверстюка // Там само. – С. 106-108; Самборська О. Жінки в русі опору сімдесятих років // <http://ukrajinciberlinu.wordpress.com/2009/06/03>.
24. Навроцький О. Українське жіноцтво в боротьбі за волю України // Жіночий світ. – 1954. – Ч. 9. – С. 2-4; Вергун-Модрицька В. Українське жіноцтво як національно-державний чинник // Жіночий світ. – 1956. – Ч. 11. – С. 2-3; Книш І. Жінка в національному самозбереженні / Книш І. Жінка вчора і сьогодні: Вибрані статті / Ірена Книш. – Вінніпег: Накладом авторки, 1958. – С. 28-30.
25. Кривоший О.П. Участь жінок у процесі формування національної свідомості українського народу (ХVI – перша половина ХVII ст.) // Історія в школах України. – 1997. – № 4. – С. 10-12; Старченко Т. Українка та розвій нації / Т. Старченко // Вісник Київського університету. Сер. Журналістика. – 1997. – Вип. 4. – С. 227-238; Луценко О.А., Луценко В.П. Жінка в політично-культурному відродженні України другої половини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. // Вісник ХДУ. – 1998. – № 401. – Історія України: Зб. наук. праць. – Вип. 2. – С. 259-264; Шевчук О.М. Жінка як берегиня і практичні питання національного відродження / О.М. Шевчук // Жіночий рух в Україні. – С. 39-40; Дейнега І.І. Український жіночий рух як складова національного відродження (ІІ пол. ХІХ – 1908 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – Запоріжжя, 2003. – 21 с.
26. Крушельницька М. Нова жінка // Наша книга. Альманах «Жіночої долі» з додатком календаря на рік 1929. – Коломія: Накладом редакції часопису «Жіноча доля», 1928. – С. 31.

Рецензенти: д.і.н., проф. П.М. Тригуб;
д.і.н., проф. А.І. Колісниченко.

© Орлова Тетяна Володимирівна, 2009

Надійшла до редколегії 25.06.2009 р.